

СИМВОЛІКА ЖІНОЧОГО ВОЛОССЯ В ТРАДИЦІЙНИХ ВІРУВАННЯХ ТА ОБРЯДАХ УКРАЇНЦІВ

У статті розглядається трансформація символіки жіночого волосся крізь призму змін релігійних та суспільних систем на прикладі відомого весільного обряду розплітання коси та одягання нареченій головного убору.

Ключові слова: символ, обряд, волосся, головний убір.

Символи завжди відіграватимуть важливу роль у функціонуванні пам'яті культури. Завдяки їм усвідомлюється ідентичність традиції, здійснюється зв'язок між минулим, теперішнім і майбутнім. Їх особливістю є здатність не просто позначати об'єкт, а й замінювати його. Знаючи це, можна з'ясувати спосіб мислення людей, які жили до нас, розкрити смислові коди їх свідомості. Розшифровування цих кодів допомагає зрозуміти категорії мислення людей, які жили в різному часовому та просторовому проміжку, без цього неможливо повністю уявити собі загальну історичну картину.

Свої уявлення носії міфологічного світогляду зашифровували в різні рослинні або тваринні символи, а інколи «ключ до розгадки» містився в певних ритуальних діях з частинами тіла. Оскільки волосся завжди вважалося «двійником» людини, то воно є семантично навантаженим. Завдяки дослідженню дій та фольклорних сюжетів з волоссям можна зрозуміти значення багатьох складних та, на перший погляд, зовсім зайвих дій, які виконують до цих пір носії традиційної культури.

Дуже важливим є з'ясування механізмів утворення змістових констант у свідомості людини. Власне цим і займається етносеміотика. Щоправда, вона є ще молодою наукою, що дуже бурхливо розвивається, особливо в західних країнах, тому в ній поки що немає базових теорій. Нині семіотика дуже актуальна, адже вона є міждисциплінарною. Для її вивчення можуть використовуватися матеріали з різноманітних, часто абсолютно протилежних сфер знань. Крім того, останнім часом зростає інтерес до теми людської тілесності. Її досліджують фахівці різних галузей науки: біологи, психологи, історики, етнографи, лінгвісти. Усі вони звертаються до методів семіотики, щоб з'ясувати основні підвалини розуміння «мови тіла».

Метою цієї статті є аналіз найбільш знакових наукових праць, що стосуються цієї теми, відстеження трансформації символіки жіночого волосся крізь призму змін релігійних та суспільних систем на прикладі весільного обряду розплітання коси та вдягання нареченій головного убору.

Відомості про обряди та вірування, пов'язані з волоссям, вперше знаходимо в описах головних уборів та побуту. Такою є праця Я. Ф. Головацького «О народной одежде и убранстве русинов или русских в Галичине и северо-восточной Венгрии»¹ та нарис М. Костомарова «Домашняя жизнь и нравы великорусского народа в XVI–XVII столетиях»². Всі звичаї тут пояснені впливом моди та моралі. Уже на початку XX століття з'явилися нові дослідження цієї теми. Наприклад, Зенон Кузеля в роботі «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу» згадував, що пострижини пов'язувались зі статевою ідентифікацією, бо стригли «хлопчика на чоловічу стать, а дівчинку на жіноцьку»³. В. Шухевич проводив аналогію між пострижинами і першим заплітанням коси у п'ятирічному віці⁴.

1912 року була опублікована стаття Б. Л. Богаєвського «Колосья волос». Автор писав, що обряди з волоссям містять в собі релікти давнього аграрного культу. Він вважав, що можна провести аналогію між тілом людини і полем, що рослинність тіла відображає рослинність поля. Також він думав, що форма заплітання волосся в коси є імітацією хлібного колосу⁵. Це

була одна з перших спроб пояснити обряди з волоссям не лише з практичної точки зору, але й з ідеологічної, враховуючи поширені релігійні вірування. Найвідомішою працею із зарубіжної етнології початку ХХ століття є «Золота гілка» Джеймса Джорджа Фрезера⁶. У ній табу на волосся було висвітлено в контексті пояснення принципів магічного мислення.

Один з найвідоміших радянських етнографів Д. Зеленін також спеціально досліджував символіку жіночих зачісок та головних уборів. У роботі, яка була опублікована 1926 року, простеживши еволюцію вигляду та функцій жіночих головних уборів, Д. Зеленін висловив думку, що відкрите волосся – символ дівочства. На його думку виникнення головних уборів було зумовлене двома факторами. Перший – біологічний: необхідність перев'язати довге волосся мотузкою. Другий – магічний: головний убір служить оберегом від нечистої сили та злого ока⁷. Робота цікава тим, що в ній автор намагався поєднати ідеологічний та практичний підходи до розуміння певного явища культури. Подібну методику використовувала і Н. І. Гаген-Торн, яка написала статтю про символіку жіночого волосся. У роботі «Магическое значение волос и головного убора в свадебных обрядах восточной Европы» вона, використовуючи різноманітні етнографічні матеріали, висловила думку, що головний убір символізував підневільне становище жінки. Оскільки жіноче волосся наділене великою магічною силою, то його слід прикривати, щоб воно не зашкодило іншому роду. Головний убір був ще й показником соціального становища людини, яка його носить⁸.

Значення символів тексту культури намагалися пояснити й за допомогою лінгвістичних методів, надаючи вагомого значення звучанню та походженню слів. Таким способом користувалися не лише філологи, а й представники міфологічної школи етнології. У працях тогочасних лінгвістів можна знайти чимало цікавих деталей, які допомагають у дослідженні цієї теми. Наприклад, дослідники В. Іванов та В. Топоров, досліджуючи значення імені божества худоби на Русі Велеса, стверджували, що воно має зв'язок з поняттям «волосатий»⁹. Для того, щоб з'ясувати семантику волосся, необхідно також звертати увагу на символіку пов'язаних з ним предметів: гребінців, стрічок, вінків, прикрас. Наприклад, про фалічну символіку гребеня згадував у своїх дослідженнях Б. А. Успенський. Його праця також базується на філологічних засадах¹⁰.

В 1990-х роках в Росії було опубліковано чимало ґрунтовних праць з етнології, в яких є описи елементів звичаїв, обрядів, ритуалів, пов'язаних з використанням волосся, та їх пояснення. Цікавим є дослідження А. Байбуріна та А. Топоркова, у якому висвітлюється питання мотивації виконання обрядових дій з волоссям. У монографії «У истоков этикета» вони пояснювали, що обов'язкове носіння жінкою головного убору мотивувалось тим, що з моменту одруження вона потрапляла під владу чоловіка, а також страхом накликати негоду, падіж худоби тощо. Волосся розпускалось в екстремальних випадках: під час гадання, ритуального оборювання поселення з метою захистити його від мору. У цій роботі автори наводять яскравий приклад зі звичаїв народів Кавказу: якщо жінка з непокритим розпущеним волоссям кидалась між воїнів, військові дії припинялись.

Дослідники вважають, що звичай чоловіків ходити з непокритою головою так само, як і вимога жінкам покривати голову, є «культурним продовженням» статевої ідентифікації з метою акцентування на тому, що вже дано самою природою¹¹. Думка про те, що одяг та зачіски, будучи елементами культури, протиставляються природному началу людини, простежується також у працях Г. А. Левінтона. У статті «Мужской и женский текст в свадебном обряде (свадьба как диалог)» автор зазначив, що зачіска символізує культуру. При переході з молодшої в старшу вікову групу зачіска стає все складнішою та більш штучною¹².

1993 року вийшла монографія А. К. Байбуріна «Ритуал в традиционной культуре». У ній йдеться про символічний зв'язок волосся зі здатністю розмовляти. На думку автора, в уявленнях людей існувало поняття про те, що тварини мають шерсть, але не розмовляють, а люди не мають шерсті і розмовляють. Тому відрізання волосся означало окультурення, олюднення і надання здатності говорити. Незаплетене природне волосся поєднувалось з ритуальним мовчанням. Довге неприбране волосся, волохатість були ознакою персонажів нижчої демонології¹³. Праця цікава тим, що в ній автор намагався віднайти загальні ідеї та схеми, якими поєднуються споріднені елементи тексту культури.

Стаття Г. Бондаренко «Дід лисий, баба голомоза. Символіка та семантика волосся в традиційних уявленнях українців», що вийшла у 2003 році, є цікавою своєю оригінальністю

та новизною висловлених в ній думок. Автор з'ясувала, що в народній уяві існувало поняття про «силу», яка може переміщуватись у просторі і впливати на плодючість. На думку автора, носієм цієї сили люди вважали рослинність. Навіть весільні звичаї українців фіксують ритуал змащення волосся нареченої медом і маслом. Все це може розглядатися як засіб посилення у нареченої енергії плодючості, бо мед виготовляють бджоли, які запліднюють рослини. Отже, волосся в народній уяві пов'язувалося з культом рослинності та родючості. У цій праці звернено увагу на еротичний підтекст деяких магічних практик, пов'язаних з жіночим волоссям¹⁴.

Розглядаючи стан історіографії цієї теми, можна зробити висновок, що вона не є достатньо розробленою. Написано лише декілька статей конкретно на цю тему. У той же час про символіку волосся можна знайти багато матеріалів у працях про родильну обрядовість, пострижини, шлюбні ритуали (у зв'язку з розплітанням коси та одяганням головного убору) та похоронні обряди (агонію). Деякі звичаї описані в книгах про народний одяг (розділи про головний убір та зачіски). Окремі свідчення можна знайти в розділах книг про епізоотію, табу, приклади контагіозної магії та персонажів нижчої демонології.

Крім того, думки авторів різняться в залежності від методики дослідження. Наприклад, представники міфологічної школи надають важливого значення ірраціональному та знаходять навіть у звичайних діях та словах глибокий символічний підтекст. Але ми не можемо з певністю сказати, про що думали люди кілька тисячоліть тому, виконуючи обрядові дії. На нашу думку, варто звернути увагу на те, що всі символи та знаки виникають та відтворюються у свідомості людей за якимись загальними законами. Крім того, незважаючи на те, що історичні умови та навколишнє середовище змінюються, психофізіологічний тип людини з часом не міняється. Для того, щоб перевірити потенційну можливість якоїсь теорії, варто експериментально, за допомогою різних тестів на асоціації, з'ясувати, яким способом у мозку людини утворюються ті ж самі «архетипи свідомості».

Одним із головних дійств весільного обряду є розплітання молодій коси та вдягання хустки. Косу розпускали нареченій перед вінчанням. Це явище було типовим для східнослов'янської обрядовості, бо зафіксоване у працях багатьох відомих етнографів, наприклад, у роботі Т. А. Бернштам¹⁵. Деякі дослідники вважали, що розплетене волосся було знаком трауру, бо так зображували єгипетських плакальниць. Крім того, на думку А. К. Байбуріна, для кожного обряду було характерним «розчленування» та «складання» людини. Особливо це було притаманне ритуалам, по закінченню яких особа переходила в інший соціальний статус, або в іншу вікову категорію. Тому в першій половині весільного обряду наречена символічно позбавлялась рис живої людини і ставала «мертвою», а пізніше, коли їй заплітали нову зачіску, вона «оживала»¹⁶. Натомість Д. К. Зеленін вважав розплетене волосся лише урочистою зачіскою.

На нашу думку, деякі спільні риси у весільній та похоронній обрядовості все ж можна простежити, особливо, якщо звернути увагу на опис похорон неодружених хлопців та дівчат. Ритуальні зачіски завжди вимагали найбільшої природності та простоти, тому незаплетене жіноче волосся було типовим для багатьох обрядових дійств.

Косу нареченій розплітали найчастіше дружки перед тим, як вона мала йти запрошувати гостей на весілля. Головною умовою було те, що її потрібно було гарно розчесати. Можна сказати, що розчісування волосся перед вінчанням могло нести в собі певний еротичний зміст, бо про хлопця, який звабив дівчину, казали: «Розчесав їй косу до вінця»¹⁷. Це можна підтвердити, проаналізувавши деякі дані, зібрані лінгвістами та етнологами, що стосуються фалічної символіки гребеня. Б. Успенський вважав, що уявлення про його плодоносну силу відображається у відомому фольклорному сюжеті: герой казки, втікаючи від переслідування, кидає гребінь, з якого виростає рослина¹⁸. До речі, це не єдиний елемент культу родючості у весільній обрядовості. Адже відомо, що раніше косу змащували маслом або медом, коли розплітали. Г. Бондаренко пояснювала подібні практики бажанням збільшити плодючість молодої¹⁹. Це простежується і в обрядових весільних піснях:

«Дай, мати, до коси масла,
Дай, мати, до коси масла,
Бо я твою коровицю пасла.
Гонила на росу, дай масла на косу»²⁰.

Логічно, що цю пісню мали співати під час розчісування коси, однак інформатори розповідають, що це робили вдягаючи очіпок. Це означає, що першопочаткова мотивація звичаю вже втрачена. Крім того, у зв'язку з поширенням моди на підстрижене волосся, його розплітання та розчісування вже давно перестали бути обов'язковим елементом весільного обряду. Центр тяжіння поступово змістився на процес вдягання хустки, який став кульмінаційним моментом. Звичай покривати голову нареченої, на думку А. Байбуріна, пов'язаний з обрядовим еротизмом, бо в уявленні людей існувала стійка аналогія між волоссям на голові та на дітородних органах. Автор також з'ясував на прикладі деяких прислів'їв та приказок, що навіть слово «покривати» в народній культурі має певний еротичний підтекст²¹.

Як зазначають дослідники, весілля в українців було обрядовим змаганням родів. Батьки мали великий вплив на вибір шлюбного партнера своїх дітей. Лише тоді засилали сватів, коли були впевнені, що дівчина хорошого роду. Заміжня жінка потрапляла під владу роду свого чоловіка, символом чого служив її головний убір як ознака нового сімейного статусу. Цей рід був чужим і отримував на неї всі права. Цікаву думку про це висловила Н. Гаген-Торн, яка зазначила, що вимога носити хустку пояснювалась намаганням вберегти рід чоловіка від магічної сили, яка криється у волоссі жінки. Вважалось, що ця сила є особливо небезпечною для «чужого» роду, але не має здатності шкодити «своєму». Дослідниця зазначала, що так виражається підкорення роду чоловіка, який захопив її силу родючості, тобто йдеться про підневільне становище жінки²².

Особливо чітко мотив втрати свободи простежується в обрядовості гуцульського весілля. Косу тут розплітали брати й сестри нареченої перед тим, як молоді мали йти до вінця. Для цього краю характерний дуже цікавий обряд відтинання коси. В перший понеділок після весілля молодий з молодою йшли в комору. Чоловік сідав на стілець, беручи в руки ярмо, на яке сідала дружина. Потім чоловік вдягав на голову дружини очіпок. Вона двічі скидала його, а на третій раз їй відрубували кінчик коси і вдягали головний убір. Після цього всі присутні в коморі співали їй пісню, в якій перераховувалися дні тижня. Перед кожним з них говорилося, що вона тепер завжди плакатиме через велику кількість роботи²³.

Звичай оплакування коси був поширений повсюдно. За словами інформаторів, молода мусила плакати, бо інакше її вважали б «твердою»²⁴. Деяка зміна обряду відбулась після встановлення радянської влади. Це можна пояснити кількома причинами. З цього періоду земля втратила свою цінність і її наявність перестала бути головним критерієм у виборі шлюбного партнера, тому пару почали обирати собі самі. Це в свою чергу зумовило певну «зайвість» обряду оплакування коси, хоча ще певний період часу наречена на весіллі плакала, але вже не за косою, а за батьківським домом.

Розплітання коси і заплітання жіночої зачіски означало безповоротність переходу зі статусу дівчини в статус жінки, адже знову заплести косу молодиця вже не мала права – «не закон було». Найчастіше робили зачіску, яку називали кибалкою, за допомогою дротяного каркасу. Волосся накручували на шматок тканини та підв'язували шнурочками. На думку Д. Зеленіна, цей головний убір має дуже давнє походження. Він виник від пов'язки довкола голови, яка підтримувала волосся. У цьому його спільність з дівочим вінком. Походження слова «кибалка» дослідник простежував від слова «кибитка» – назви екіпажу, особливістю якого було те, що його дерев'яні дуги були покриті тканиною, так само як був обвитий тканиною дріт у конструкції кибалки. Дротяний каркас мав форму кола, що характерно для України, або дуги, що характерно для Росії. Д. Зеленін зазначав, що давня форма кибалки нагадувала форму рогів худоби (росіяни навіть називають зачіску *рожки*). Він вважав, що раніше люди в своєму одязі намагалися уподібнюватися тваринам. У цьому й полягала причина такої подібності між формою головного убору та рогами тварин. Це було характерно і для шоломів воїнів, і для жіночих західноєвропейських головних уборів. Раніше такий головний убір міг навіть служити містичним оберегом, хоча з часом це втратило своє смислове значення²⁵.

Ця зачіска здебільшого служила для практичних цілей, адже волосся туго перев'язувалось. Тому її найчастіше заплітали, коли йшли в поле жати, щоб зачіска міцно трималась і її не доводилось поправляти і щоб волосся не розтріпувалось під час активних рухів. Ще однією її особливістю було те, що вона не дозволяла волоссю виглядати з-під хустки, так би мовити, запобігала «світінню волосом», що, на думку людей, могло накликати різні нещастя, напри-

клад, посуху та падіж худоби. Але таких повір'їв автором уже не було зафіксовано. Стосовно необхідності постійно носити головний убір, респондентами наводились зовсім інші причини, які також мають зв'язок з релігійними уявленнями. Зокрема, найчастіше таку вимогу пояснюють словами з Першого послання апостола Павла до Коринтян 11: 5, 13-15: «І кожна жінка, що молиться чи пророкує з головою відкритою, осоромлює тим свою голову...».

Звичай покривати голову має дохристиянське походження, його коріння сягає апотропічної магії та культів родючості. Наприклад, Б. А. Успенський вбачав у виразі *світити волосом* протиставлення культів Перуна та Велеса²⁶. І якщо непокрите жіноче волосся накликало град чи падіж худоби, то це було виявом гніву Перуна. Антагонізм цих божеств також проявлявся у тому, що Сонце, за уявленням стародавніх людей, могли пожирати змії, які були під владою Велеса. Також у народних переказах збереглось уявлення про волосся-змії. Наприклад, у Болгарії існує повір'я, що в жінок, які ходили з розпущеним волоссям, після смерті воно перетворюється на змії²⁷.

Цікаво, що вагомим фактором в реконструкції уявлень про Велеса-Волоса, є відкриття його «зміїної природи» (порівняння *волос* – змісподібний черв, що викликає хворобу). З прийняттям християнства Велесу намагались надати образу водяника – демонологічного хтонічного божества²⁸. Здатність змії втрачати шкіру і таким чином оновлюватись спричинила появу в багатьох народів аналогії між Місяцем та змією, бо Місяць в народній світоглядній уяві народжується, старіє та помирає. Він також є світилом, протилежним Сонцю за своїм значенням та властивостями, інколи навіть ворожим йому через якусь «образу» або «несправедливість». І хоча науковці тепер сумніваються в правильності думок щодо протистояння Перуна та Велеса через їх недостатнє обґрунтування джерелами, варто зазначити, що вимога для жінок покривати голову завжди обґрунтовувалася релігійними віруваннями. Наприклад, на Полтавщині говорили, що «Сонце плаче, коли баба світить волосом». На Чернігівщині слідували, щоб пасма кіс не виглядали з-під головного убору, «бо чуб притягає блискавку і грім може войти в людину»²⁹.

З прийняттям християнства мотивація цього звичаю поступово змінювалася. Його пояснювали небажанням переступати через батьківське слово та необхідністю заміжній жінці відвідувати церкву. Дівчата та жінки вдягали головний убір, коли потрібно було бути присутніми на весіллі чи похоронах. Звичай вдягати хустки малим дівчаткам на весілля до наших днів. Жалобний одяг теж зазнавав змін. До середини ХХ сторіччя вдягали хустки білого кольору, сьогодні – чорного. Під час цих обрядів не використовували головні убори того кольору, який ніс в собі символіку нещастя. Зеленого уникали на похоронах, а жовтого – на весіллі.

Таким чином, можна стверджувати, що символіка жіночого волосся змінювалась в залежності від панівної ідеологічної системи. У дохристиянські часи люди надавали вагомому значення небесним світилам та стихіям природи. В уяві слов'янських народів існував нерозривний зв'язок між волоссям та місячним світлом. Вважалося, що не можна «світити волосом на сонце», але при місячному світлі розпущене волосся набувало магичної сили. Також стригли волосся, орієнтуючись на фази Місяця³⁰. Одружені жінки мусили ходити з покритою головою, а якщо цей припис не виконувався, на них чекала кара небесних сил – град, посуха, падіж худоби. Також волосся вважали рослинністю тіла, наводячи аналогію з полем. Як відомо, аграрний календар також орієнтувався на Місяць.

Після прийняття християнства волосся стали покривати через інші релігійні мотиви. У весільній обрядовості покривання голови стало символом переходу дівчини в статус заміжньої жінки, її підкорення владі чоловіка та його роду. У середині ХХ століття відбуваються ще більш кардинальні зміни у весільній обрядовості, пов'язаній з символікою дівочої коси. Чимало з раніше обов'язкових дій перетворюються на данину традиції та естетично-розважальний елемент, адже жінка вже не зобов'язується постійно носити головний убір і може навіть підстригати та фарбувати волосся.

¹ Головацкий Я. Ф. О народной одежде и убранстве русинов или русских в Галичине и северо-восточной Венгрии. – СПб., 1877. – 95 с.

² Костомаров Н. И. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI–XVII столетий. – М., 1992. – С. 175.

- ³ Кузеля Зенон. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу // Матеріяли до українсько-руської етнології. – Львів, 1907. – Т. 9. – С. 106.
- ⁴ Шухевич В. Гуцульщина. – Львів, 1902. – Ч. 3. – С. 19.
- ⁵ Богаевский Б. Л. Колосья волос // Известия отделения языка и словесности Императорской академии наук. – СПб., 1912. – Том 7, кн. 3. – С. 97–109.
- ⁶ Джеймс Джордж Фрээр. Золотая ветвь. – М., 2001. – Т. 1. – С. 170–174.
- ⁷ Зеленин Д. К. Женские головные уборы восточных (русских) славян // Slavia. – Praha, 1926. – R. 5. – Sec. 2. – S. 303–338.
- ⁸ Гаген-Торн Н. И. Магическое значение волос и головного убора в свадебных обрядах восточной Европы // Советская Этнография. – 1933. – № 5–6. – С. 76–88.
- ⁹ Иванов В. В., Топоров В. Н. Исследования в области славянских древностей. – М., 1974. – С. 44–45, 53–55.
- ¹⁰ Успенский Б. А. Филологические розыскания в области славянских древностей. (Реликты язычества в восточнославянском культе Николая Мирликийского). – М., 1982. – С. 171–172.
- ¹¹ Байбурин А. К., Топоров А. Л. У истоков этикета. – Л., 1990. – С. 86–94.
- ¹² Левинтон Г. А. Мужской и женский текст в свадебном обряде (свадьба как диалог) // Этнические стереотипы мужского и женского поведения. – Л., 1991. – С. 210–234.
- ¹³ Байбурин А. К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточно-славянских обрядов. – СПб., 1993. – С. 56.
- ¹⁴ Бондаренко Г. Дід лисий, баба голомоза. Символіка та семантика волосся в традиційних уявленнях українців // Тіло в текстах культур. – К., 2003. – С. 55–62.
- ¹⁵ Бернштам Т. А. Молодежь в обрядовой жизни русской общины XIX – начала XX века (половозрастной аспект традиционной культуры). – Л., 1988. – С. 82.
- ¹⁶ Байбурин А. К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточно-славянских обрядов. – СПб., 1993. – С. 83.
- ¹⁷ Галицько-руські народні приповідки (зібрав і впорядкував др. Іван Франко) // Етнографічний збірник. – Львів, 1907. – Т. 23 – С. 296.
- ¹⁸ Успенский Б. А. Филологические розыскания в области славянских древностей. (Реликты язычества в восточнославянском культе Николая Мирликийского). – М., 1982. – С. 171–172.
- ¹⁹ Бондаренко Г. Дід лисий, баба голомоза. Символіка та семантика волосся в традиційних уявленнях українців // Тіло в текстах культур. – К., 2003. – С. 55–62.
- ²⁰ Записано від Велесик Галини Трохимівни та Мельник Надії Леонтіївни – учасників народного колективу «Добриця» Степанського БК «Мрія» (Матеріали надані Степанською публічно-шкільною бібліотекою).
- ²¹ Байбурин А. К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточно-славянских обрядов. – СПб., 1993. – С. 78.
- ²² Гаген-Торн Н. И. Магическое значение волос и головного убора в свадебных обрядах восточной Европы // Советская этнография. – Л., 1933. – № 5–6. – С. 88.
- ²³ Галицько-руські пісні з мільодиями (зібрав Іван Колесса) // Етнографічний збірник. – Львів, 1901. – Т. 11. – С. 191.
- ²⁴ Записано від Новак Галини Олексіївни та Демчук Надії Григорівни, смт Степань Сарненського району Рівненської обл.
- ²⁵ Зеленин Д. К. Вказ. праця. – С. 326, 545.
- ²⁶ Успенский Б. А. Филологические розыскания в области славянских древностей. (Реликты язычества в восточнославянском культе Николая Мирликийского). – М., 1982. – С. 169.
- ²⁷ Толстой Н. И., Усачева В. В. Волосы // Славянские древности – Т. 1. – М., 1995. – С. 423.
- ²⁸ Топоров В. Н. Боги // Славянские древности. – Т. 1. – М., 1995. – С. 210.
- ²⁹ Толстой Н. И., Усачева В.В. Вказ. праця. – С. 423.
- ³⁰ Там само. – С. 421.

В статтє рассматривается трансформация символики женских волос сквозь призму изменений религиозных и общественных систем на примере известного свадебного обряда расплетания косы и одевания невесте головного убора. Ключевые слова: символ, обряд, волосы, головной убор.

The article deals with the transformation of women's hair symbolism in the light of changes of religious and social systems on the example of famous wedding ceremony of unplaiting hair and dressing headdress by bride.

Keywords: symbol, rite, hair, headdress.